دیوان شبلی

یعنی

مجموعۂ نظمہاے فارسی

از عالی جناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

ممبر رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال

متوسل سرکار آصفیہ نظام
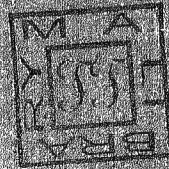
باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور مطبوع گردید

دیوانِ شبلی

مصنّفہٗ

عالیجناب شمس العلما مولانا شبلی نعمانی

سابق فیلو آف یونی ورسٹی الہ آباد۔ پروفیسر مدرسۃ العلوم علی گڈھ
ناظم سررشتۂ علوم و فنونِ سرکار آصفیہ

باہتمام محمد رحمت اللہ رعد

در مطبع نامی کانپور طبع شد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قصیدہ عیدیہ

کہ در وے پس از شرح دادن گرمیٔ ہنگامۂ عید۔ لختی از برہمیٔ کار اسلامیان نمودہ آمد۔

سنہ ۱۸۸۳ء

روز عیدست و دگر کار جہان گشت بساز ‏ ‏ باز شد بر رخ گیتی در امید فراز

دست بیداد فلک آن ہمہ کوتاہ شدہ است ‏ ‏ کہ دگر فتنہ نیارد کہ کند پاے دراز

خلق را باز لب از خندہ فراہم آمد ‏ ‏ چون گل تازہ کہ غنچہ اش نتوان کردن باز

سخن از مے چہ کنی بادہ چہ خواہی امروز ‏ ‏ نشۂ عیش ندارد دلے و بادہ نیاز

خواجه از خانه برون آمده که دیدن ارزد ‏ اینهمه گرمیِ هنگامهٔ واین زینت وساز

مردمان بین که زهر ناحیه گرد آمده اند ‏ هر یکے در هنرِ خویش ز دیگر ممتاز

همه در راهِ طلب گرم نفس چون خورشید ‏ عیدگه کعبه وشان دشت نوردانِ حجاز

مردمان بسکه زهر گوشه فراز آمده اند ‏ نگه از تنگیِ جا بار نمی یابد باز

آن یکی جلوه فروش آمده در خانهٔ زین ‏ وان دگر بر زده بر هودج زربالش ناز

آن یکی از تابش خور پرده فروهشته بروے ‏ وان دگر در کنفِ چتر شده جلوه طراز

واعظ آراسته عمامه واز روی شرف ‏ شمله را کرده چو سر رشتهٔ امید دراز

زاهد ساده هم از کلبهٔ تنهائی خویش ‏ با کهن خرقهٔ خود رفت برون بهر نماز

با همه شوکت و فر با همه تمکین و شکوه ‏ خلق در عیدگه آمد زرهِ صدق و نیاز

نفسی چند نشستند دو زانو وانگه ‏ راست چون سروستادند پئے ذکر و نماز

مفتیِ شهر هم از جا با مامت برخاست ‏ با همه صدق و صفا با همه اخلاص و نیاز

انچه بایست ز ترتیل و سکون در قرأت ‏ همه بر وجه حسن کرد ادا آن ممتاز

پس دگر خطبه بفرمود بآواز بلند ‏ خطبهٔ چون سخنِ قامتِ محبوب دراز

شاخ و برگِ سخن افزودم و از جا رفتم ‏ خود نگویم که چو انجام پذیرفت آغاز

شور برخاست ز مردم که مبارک بادا ‏ عید و این گرمی هنگامه واین زینت و ساز

در سخن بود یکے کز غمِ دنیا رستم — دیگرے گفت علی الرغم سپہر کجباز

کودک از روے ادب عرض نیایش میکرد — پیر گفتے صد و سی سال ترا عمر دراز

پدر از مہر بپاسخ پسرش را گفتے — مرحبا اَیَّدَکَ اللّٰہُ بعزٍّ ممتاز

حیف کاین شور و طرب یکدو نفس بیش نماند — چہ کند عید بدردے کہ بود صبر گداز

جمع اسلام چو باشد ہدف تیر بلا — خود چہ کج باخت بایشان فلک عربدہ ساز

فرق نبود بحقیقت ز محرم تا عید — آہ از فتنہ گری ہاے سپہر کجباز

خود ہمان جمع کہ میداشت بہم تیغ و قلم — خود ہمان قوم کہ بودہ است بہر پایہ فراز

آنکہ در انجمنِ فضل نمیداشت ہمال — آنکہ در بزمگہِ دہر نبودش انباز

آنکہ جان در تنِ افسردۂ معنی بدمید — آنکہ برداشتہ قفل از درِ گنجینۂ راز

ہئیت و ہندسہ را پایہ از و گشت بلند — منطق و فلسفہ را داد ہم او زیب و طراز

نظم او بنگر و آنکہ سخن از سحر گوی — نثر او بین و دگر قصہ مخوان از اعجاز

یاد آن رونق بازارِ ہنر در بغداد — یاد آن گرمیِ ہنگامۂ فن در شیراز

قرطبہ آنکہ از و کسب ہنر کرد فرنگ — وان سلرنو کہ اطالیہ باو داشت نیاز

خود ہمان جمع کہ افراخت بعیوق علم — آنکہ بر اوج فلک سود کلہ گوشۂ ناز

آنکہ پامال خرامش چہ خراسان و چہ پارس — آنکہ تاراج نگاہش چہ عراق و چہ حجاز

آنکه دیلم به جبین داغ سجودش میداشت
آنکه سلجوق بخاکِ درِ او کرد نماز

روم را لرزه براندام ز بانگ غضبش
هند را غلغلهٔ مقدمِ او زهره گداز

فتح را از پئے طاعت خمِ تیغش محراب
بخت را بهر پرستش درِ او کعبهٔ راز

رمح او بود که تاج از سر قیصر بربود
تیغ او بود که شد بادلِ کسری همراز

اینک آن قوم بجالیست که نتوان گفتن
خود به بین تا بچه انجام رسید آن آغاز

دست هر یک شده از دامن مطلب کوتاه
هر یکے را به غم و غصّه زبان گشته دراز

همه را از ستمِ حادثه خون گشته جگر
همه را شیوهٔ بیچارگی و عجز و نیاز

غم بدان مایه که هرگز نتوان دید تهی
دیده از اشک و دل از غصّه و جانها ز گداز

ناله بیخواست برآید ز دلِ خستهٔ ما
شیشه را هست بهنگامِ شکستن آواز

هی چه سازیم و خود از دست که فریاد کنیم
کین جفاها همه از ماست بما آمده باز

هرچه برماست هم از دست سیه کاریِ ماست
گله نیست ز بخت و فلکِ عربده ساز

زهرهٔ کیست که این قصّهٔ غم گوش کند
داستانیست جگرخون کن و اندیشه گداز

گر درین نظم کمیتِ قلم از پویه بماند
بال و پر ریخت اگر مرغ سخن در پرواز

عذر من نیز که محالست بیک نغمه سرود
داستانِ غم و افسانهٔ محمود و ایاز

شرحِ این حادثه از شبلیِ دلخسته مخواه
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

که در چارمین بزمِ تعلیم منعقده مقام علیگڈھ مورخه دسمبر سنه ۱۸۹۶ء انشا نموده آمد -

حیرتم می‌برد اینک که بدین زینت و ساز — چیست کین بزم بآئینِ دگر زیست طراز
جلوه گاهیست همانا همه رنگ و همه بوی — بزمگاهیست همانا همه برگ و همه ساز
مژده باد اهلِ نظر را که تماشا مفت ست — شاهدِ بزم دگر چهره برافروخت بناز
بسکه شورِ طرب از خاک بگردون بر شد — باز این گنبدِ فیروزه پُرست از آواز
هان بآئینِ ادب آی که سرتاسرِ بزم — پردهٔ دیده بود فرشش بپهنا و دراز
بزم را تا چه قدر پایه بلند ست امروز — بسکه والاگهران اندرو جلوه طراز
در صفِ صدر جوان حوصله پیرے بنگر — رهبرِ قافلهٔ ما به نشیب و به فراز
وآن گرانمایه بزرگان که ز بیتابیِ شوق — در نوشتند بپاے طلب این راه دراز
همه خوشخوے و همایون نفس و پاک نهاد — همه دانش طلب و دیده ور و نکته نواز
گر حدیث از شرفِ نسبتِ ایشان گزرد — انجمن را بتوان گفت که برخویش بناز
فرّهٔ بزم نگر گرمیِ هنگامه به بین — ور بپرسی که چرا اینهمه زیب است و طراز

باز نخچے بہ سخن پیچیم و در ذوق سخن
نہ ہم پاسخ و افسانہ ز سر گیرم باز

انتظار تو و شوق تو چو از حد گذرد
لاجرم پردہ کشایم ز رخ شاہد راز

تہنیت گویم و از جا روم از جوش طرب
مژدہ بر مژدہ رسانم کہ بصد تزیینت و ساز

با ہمہ فرّہ و فر با ہمہ تمکین و شکوہ
چارمین مجلس تعلیم نہادند آغاز

ہی چہ آغاز - کہ پیرایۂ ایام است این
ہی چہ آغاز - کہ طغراے صد انجام است این

ہان بیا عرصہ گہ شوق و تمنا بنگر
ہان بہ در یوزۂ فیض آمی و مواسا بنگر

انچہ از گرمے ہنگامہ و انبوہے ناز
ہیچ جاے نتوان یافت بہر جا بنگر

گوشہا- محو نواہاے دل آویز ببین
دیدہ ہا- را ہمہ حیران تماشا بنگر

آن گرانمایہ بزرگان کہ بدانش مثل اند
ہمہ را جاے - درین بزم دل آرا بنگر

ور نشان مے طلبی- بہر شناسا بودن
فرّۂ تابش اقبال- بہ سیما بنگر

نگہ از مہر- سوے حالی آزادہ فگن
وان نذیر احمد طوطی شکر خا بنگر

آن یکے را بلب- آن نغمۂ جانسوز ببین
وان دگر را بکف- آن دفتر انشا بنگر

پس ازان پایہ فرود آئی و بہ پائین بساط
شبلی دل زدہ را- زمزمہ پیرا بنگر

نالہ چند کہ ریزد ز لبش باز شنو
پس- زجا رفتن دلہاے شکیبا بنگر

تا بسنجی که فغانش نبود بے چیزے
انچه بر بارو واز چرخ ستم زا بنگر

هرچه از شوکت اسلام شنیدی زین پیش
اینک آن زمزمه را مایهٔ سودا بنگر

اینک آن دفتر اقبال- پراگنده ببین
اینک آن نسخهٔ اسلام مجزا بنگر

دودمان ها- همه سرگشتهٔ حرمان دریاب
خان ومانها- همه در رفته به یغما بنگر

آن جگر دوز فغان سنجی احباب شنو
وان دل آشوب شکر خندهٔ اعدا بنگر

بگذر از کجروی چرخ ونگونساری بخت
انچه بر بارو واز جور- هم از ما بنگر

چند- با بخت وفلک- دست وگریبان باشیم
صرفه آنست که از کرده پشیمان باشیم

روزگاریست که سرگشته سعیٔم بگر
نخل اندیشهٔ ما هیچ نیاورد ثمر

هرچه گفتیم وشنیدیم- بجای نرسید
گرچه- صد بار بگفتیم وبگوئیم دگر

هیچ از ناوک تدبیر نیامد به نشان
همه بگذار- همین کانگرس را بنگر

چار سال است که این جاده نوردیم وهنوز
حاصلِ ما نبود زان همه جز بوک ومگر

تا چه سود است که در بزم بهنجار سخن
نغمهٔ چند سرایند با آهنگ اثر

تا چه سود است که در عشر سالی دو سه روز
مصرعی چند ببافند وبخوانند از بر

هم زهر ناحیه- دیده وران جمع آیند
وانگه آن دفتر پارینه کشایند از سر

آن یکے گرم ۔ زجا خیزد و استد بر پاے
رو بہ بزم آرد و نُسخے نہد اندر محضر

ہم بر آن حرف دلاویز ز برہان و حُجَج
گوید آن گونہ کہ رسم است در آئینِ ہنر

حاضران جملہ بہ تسلیم و بہ انکار آیند
خود گمان بردہ کہ از پیٔ بودش نفع و ضرر

پس فراوان سخن از گفتہ و ناگفتہ رود
تا بجای کہ خود آن حرف شود یک دفتر

دو سہ بحثے کہ گزینند بپایان سخن
جملہ دارند قبولش کہ ازین نیست مفر

بعد ازان کانہمہ ہنگامہ نشیند از پاے
بزم برہم شود و خلق شود رہ سپر

آن سخنہا ہمہ افسانۂ و افسون گردد
آن بناہا ہمہ یکبارہ شود زیر و زبر

دل ز اندیشہ تہی گردد و یاران عزیز
مست خسپند بغفلت کدہ تا سال دگر

خود ہمین ست گر آئینِ طلبگاریِ ما
وائے بر ما و برین ہرزہ زیان کاریِ ما

چند سال ست کہ یک کس ز عزیزان دیار
می ندانست کہ چون میگذرد لیل و نہار

تا چہ نیرنگ ہمے آورد از پردہ سپہر
تا چہ درباخت ز بازی فلک عربدہ کار

از غلط کاریِ ما بر سرِ اسلام چہ رفت
تا چہ بودیم و چہ ہستیم و چہ داریم شعار

غافل از کار و ہم از فتنہ گریہاے فلک
فارغ از خویش و ہم از خستگیِ خویش و تبار

ہمہ را بادۂ دوشینہ فرو بردہ بخواب
ہمہ را مستیِ پیشینہ در افزودہ خمار

ماہمان مست بخواب اندر و نیرنگ سپہر — فتنہا ریخت نہ چندانکہ توان کرد شمار

سختی دہر چو از حوصلۂ صبر گذشت — برگرفتیم سر از خواب سراسیمہ و زار

لب پر از مویہ کہ آہ این چہ جفا رفت بما — دل در اندیشہ کہ ہی تا چہ بود چارۂ کار

ہر یکے گرم براہ طلب افتاد چنان — کہ در آن پویہ ندانستی روز از شب تار

گرچہ راندند درین رہ بہ نشیب و بہ فراز — پا بہا گرچہ درین مرحلہ ماند از رفتار

ہم ز بے راہ روی بود کہ با این تگ و پوی — خود بسر منزل مقصود نیفتاد گذار

از تبہ کاری و بربادی ما ہیچ نکاست — ما ہمانیم و ہمان برہمی شہر و دیار

پستی بخت۔ ہم امروز چنان ست کہ دی — حالت جملہ۔ ہم امسال ہمان است کہ پار

داورا اینکہ جہاندار و جہان بخش توئی — بندگانِ تو دریغ است کہ باشند نزار

مپسند اینکہ نشینند باین روز سیاہ — خاک بوسان سرِ کوی رسول مختار

داورا۔ ہان مپسند اینکہ درین کد باشیم
ماکہ از حلقہ بگوشان محمدؐ باشیم

تمت

نامہ

بنام خواجہ امین الدین صاحب لکھنوی

متضمن

حالات سفر از لکھنؤ تا حیدرآباد

سنہ ۱۸۹۱ع

مرحبا قاصدِ فرخندہ بنہ گام براہ ... کہ ترا فضل خدا باد بہر حال پناہ

تیز تر میرو و در راہ میاسا ےدمی ... تا بجاے کہ رسی در حرم آن درگاہ

حضرت خواجہ امین اوصلنی اللہ بہ ... صاحب لطف و کرم صیتہٗ نعم اللہ فداہ

بہ نیاز آئی و زمین بوس و بنہ جبہہ بخاک ... ہم دعا گوے و ہم آئین ادب دار نگاہ

پس ز من عرض سلامی کن و انگاہ بگوی ... ہر چہ پیش آمدم از واقعہ در عرضۂ راہ

کز تو رخصت شدہ چون دل بنہادم بسفر ... تا چہ گویم کہ چسان گشت مرا حال تباہ

با صد اندیشہ بکالسکہ نشستم ناچار ... دل حریفِ غم و لب ہمنفس نالۂ و آہ

گہ غم اینکہ ہنوزم اثری ہست ز ضعف ... آن مبادا کہ تپم باز بگیرد ناگاہ

گہ غم اینکہ رہِ دور و دراز آمد و من ... از قضا خادمکے نیز ندارم ہمراہ

گہ غم اینکہ چو از قافلہ دور افتادم
تا چہ حاصل بودم زین سفر طاقت کاہ

با صد اندیشہ غرض دل بنہادم بسفر
بزبان بود کہ لا قوۃ الا باللہ

لطف حق بین کہ بیک چشم زدن باز رہاند
زان ہمہ غصہ و اندوہ مرا بارا کہ

ہمرہ من بنشستند بکالسکہ دو کس
کہ من از حالت شان ہیچ نبودم آگاہ

مصطفےٰ احمدؐ زان ہر دو یکے بود بہ نام
کہ ز اعیان اودھ منفرد ست از اشباہ

درمیان گرچہ نہ بد سابقۂ معرفتے
از عزیزانش یکے کرد ز نامم آگاہ

آشنایانہ بمن روے بیاورد و بگفت
دیرگاہست کہ مشتاق تو بودم واللہ

از کجا میرسی و عزم کجا میداری
وین چہ حالست کہ رنگ رخ تو ہست چو کاہ

گفتم آہنگ دکن دارم و بس دلتنگم
کہ جدا ماندہ ام از قافلہ با حال تباہ

نہ رفیقے کہ پناہم بود از رنج سفر
نہ انیسے کہ با و حرف زنم گاہ بگاہ

چون حدیث من و حیرانی من باز شنید
گفت لا حول و لا قوۃ الا باللہ

گرچہ بر سادگیم خندہ زدن خوش است ہمی
لیک رحم آمدش و گفت از ین غصہ مکاہ

دل قوی دار کہ یار توام و در ہمہ حال
ہرگز از خدمت تو دست ندارم کوتاہ

زین سخن خاطرم آسودہ و قوی دل گشتم
ہم درین فرصت کالسکہ بیفتاد براہ

اول آہستہ ہمی راند و چو پاسے بگذشت
کانپور آمد و افزود بسرعت ناگاہ

چون به بھوپال رسیدم زکسان پرسیدم
هیچ دانید کزین راه گذشتست آن شاه

سیّد آن قافله سالار که در کشور فضل
او بود شاه و حریفانِ دگر خیل و سپاه

هم ازان جمع یکے گفت که آرے دیروز
او گذشت ست ازین راه بهنگام پگاه

چون ز بھوپال گذشتم به نگاهم آمد
منظرے تازه که افزود مرا نورِ نگاه

هر طرف می نگری سرو چمان بود و چمن
هر کجا مے گذری آب روان بود و گیاه

آخر آن مرحله ها نیز بسر آمد و پس
برسیدیم در اقلیم دکن هفتم ماه

لله الحمد که با این سفر دور و دراز
که شبا روز سه تاریخ گذشت ست به راه

طبع من هست بهر وجه که جوے خرّم
حال من هست بهر گونه که خواهی دلخواه

الغرض چون ز شب هفتم پاسی بگذشت
حیدرآباد رسیدیم و سخن شد کوتاه

در ۱۸۹۱ء - آنریبل سر سیّد احمد خان صاحب با جمعے از دیده وران وی به حیدرآباد آوردند - درانجا به صدارت جناب نواب اقبال الدوله وقار الامرا انجمنے

ترتیب یافت و سر سید و دیگر عزیزان لختی از حقیقت حال مدرسة العلوم بر گفتند و برسم دریوزه از بزرگان آن دیار یاوری خواستند مصنف هم یکی از جمله گدایان بود لب سوال بدین آهنگ کشاد

ای بزرگان گرانمایه و اصحاب کبار / ای عزیزان وفا پرور و اخلاص شعار

هیچ دانید که ما راه نوردان دکن / هیچ دانید که ما تازه غریبان دیار

تا چه جوئیم و چه خواهیم و چه در سر داریم / چه کسانیم و رسیدیم درین جا بچه کار

طی نمودیم چرا این سفر دور و دراز / در نوشتیم چرا این همه دشت و کهسار

گرچه این ناحیه بس دلکش و خرّم جائیست / گرچه دل می برد از دیده روان این گلزار

هر طرف می نگری لاله بود یا ریحان / هر کجا می گذری سبزه بود یا اشجار

لیک این جمله ز ما دل نتواند بردن / نفریبیم باین جلوه گریها زنهار

این همه سیر و تماشا نه بآن می ارزد / که باو دل بتوان بست و توان گشت نثار

از تماشای گل و لاله چه بندیم طرف / ما که هستیم بصد رنج دگر سینه فگار

پی توان برد که ما را سر و سودائی هست / اگر از ناصیهٔ حال بجوئید آثار

می نه بینید که سر سید ما آنکه به فضل / رهبر قافلهٔ ماست به هر راه گذار

چیست آخر که باین پیری و این ضعف بدن / از علیگڈھ به دکن آید و جوید تیمار

تا چه خواهد که بدریوزه گری خاسته است — تا چه دارد که ازین ننگ ندارد انکار

تا چه حال ست که آتش ز نفس می بارد — تا چه حال ست که خون میچکدش از گفتار

این همه غلغله آخر نه بود بے چیزے — این همه ولوله بے صرفه نباشد زنهار

حضرت حالی و شمس العلما را بنگر — وان دگر دیده ورانی که بوندش انصار

تا چه پیش آمده کین ناموران را بجهان — دربدر گشتن و دریوزه گری گشت شعار

شرح این قصهٔ جان سوز نه گفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

هان وهان گوش بدارید که می گویم باز — داستانیکه غم افزا بود و زهره گداز

فرصتی بیش نرفته است که باشوکت و جاه — ما در این ملک ببودیم بهر پایه فراز

تیغ اگر بود وگر نامه و قرطاس و قلم — همه را بود بهم از نسبت ما زیب و طراز

ناگهان شعبدهٔ تازه برانگیخت سپهر — ناگهان نقش دگر زد فلک عربده باز

بازی چرخ بدست دگرے داد عنان — رفت یکباره ز ما خرمی نعمت و ناز

این قدر بود که در حلقهٔ طاعت کیشان — پایهٔ ما ز حریفان دگر بود فراز

ما ازان جمله باین مرتبه راضی بودیم — کز پس پرده فلک بازی نو کرد آغاز

رسم و آئین حکومت روش تازه گرفت — بزم تعلیم بائین دگر یافت طراز

به علومی که جدید اند سر و کار افتاد
درس پارینه بتقویم کهن گشت انباز

جا بجا مدرسه‌ها طرح نهادند کز و
هیئت و فلسفهٔ تازه به برگشت به ساز

دفتر دانش ما جمله بتاراج برفت
گشت کوتاه بیک باره سخنهای دراز

بزم برهم شد و سر برنگرفتیم زخواب
جلوه‌ها پیش و در دیده نکردیم فراز

ما همان مست بخواب اندر و یاران دگر
در رهِ منزلِ مقصود همان در تگ و تاز

تا بجائیکه بهر پایه و هر فن ما را
خواری افزود و حریفانِ دگر را اعزاز

نتوانیم که این قصهٔ غم شرح دهیم
شب بود کوته و افسانه درازست و دراز

مهر لب گشت همانا بزبانم گفتن
که توان گفتن و هرگز نتوانم گفتن

روزگارے همه بودند بدان غم اب خمار
ناگهان رحمتِ حق پرده فگند از رخسار

مردے از غیب عیان گشت و بیاران بدمید
دم گرمیکه ز یخ نیز برون داد شرار

هی ندانم که بیک بار چه افسون بدمید
هی ندانم که چه اعجاز نمود از گفتار

غلغلی خاست ز هر ناحیه و برزن و کوی
شوری افتاد بهر کشور و اقلیم و دیار

منکران نیز بافسانه اش از جا رفتند
بسکه هنگام سخن سحر همی برد بکار

الغرض انجمنے داد ز یاران ترتیب
تا کند خسته دلان را بنوازش تیمار

فکر کردند و بر اسباب مرض پے بردند — زان سپس چارۂ آن درد نمودند اظہار
کین مرض را بجہان ہست اگر درمانی — غیر تعلیم نبوده است و نباشد زنہار
حالیا چاره جز این نیست کہ بنیاد نہند — بیت علمی کہ کسان را بود از جہل حصار
پس بدریوزه بہر کوچہ و بازار شدند — تا مگر کاسۂ شان پر شود از زر عیار
رشتۂ سعی و طلب گرچہ بسی گشت دراز — لیک افسوس کہ آماده نشد چارۂ کار
لاجرم رو بہ شہنشاه دکن آوردند — وان ہمہ خستگی خویش نمودند اظہار
داورِ دادگرِ خسروِ اقلیم دکن — میر محبوب علیخان کہ بود عرش وقار
بره و رسم شہان چاره نوازی فرمود — شاه را چاره نوازی بود آئین و شعار
آستین کرم افشاند و تو گوئی بمثل — ابر نیسان بزمین دُر و گہر کرد نثار
مبلغی خاص عطا کرد و بفرمان بنوشت — کہ بہر ماه رسانند زما این مقدار

بارے از فیض شہ آن مدرسہ برپا گردید
انچہ ما مے طلبیدیم مہیا گردید

دولت از پردۂ تقدیر چو شد چہره کشائے — ہست آن مدرسہ امروز بصد فر و بہائے
طالبان ہنر از ہر جہت و ناحیتی — جمع گشتند و گرفتند درش را ماوائے
تا بکی حسرت غرناطہ و بغداد خوری — قدمے رنجہ کن و در حرم مدرسہ آئے

طالبانش ہمہ فرماندہ معنی گشتند دامن تربیتش ہست مگر ظل ہمائے

گرچہ امروز بدین آب و طراز ست دلی نہ توان گشت از اندیشۂ اوبی پروائے

آن بناہا نہ رسیدہ است بہ اتمام وہنوز خود ز سر رشتۂ تعلیم نداریم غنائے

لاجرم چارۂ این کار بجستیم از عقل از رہ چارہ گری شد بدکن راہنمائے

پس بفرمودۂ دانش ز علیگڈھ آخر کاروان شد سوئے اقلیم دکن راہگرائے

بہ نیایش بہ درِ دولتِ سلطان رفتیم ہم بہ فرمان ادب پشت نمودیم دوتائے

از پس کُرنِش و تسلیم بہ آدابِ نیاز عرض مطلب بنمودیم و ستادیم بپائے

شاہ از لطف اشارت بہ نشستن فرمود امر چون فوق ادب بود نشستیم بجائے

پس ازان معتمد شاہ عماد الدولہ کہ دبیریست ہنرپرور و معنی پیرائے

بہ ادب آمد و توقیع ہمایون برخواند ما ہمہ گوش بر آوازش و او نکتہ سرائے

شہ بدستور گران مایہ فرستاد پیام کاینک آن مبلغ پیشینہ دوچندان فرمائے

بسکہ زین مژدۂ جان بخش بخود بالیدیم غنچہ سان در بر ما تنگ ہمی گشت قبائے

چون بما بیش ز اندازۂ خواہش بخشید بیش ز اندازۂ خواہش دہدش اجر خدائے

شاہ تنہا نہ کرم کرد و نوازش فرمود کہ شدیم از ہمہ اعیان دکن بہرہ ربائے

آسمان جاہ فلک پایہ بشیر الدولہ بازوی دولت و دستور شہ و ملک آرائے

وان وقارالامرا زبدهٔ اعیانِ دکن   آن ہنرپرور و دانا دل و فرخنده لقاے

پایهٔ ما بفزودند و کرم فرمودند   شکر این منت و احسان چه توان کرد اداے

شایگان گشت قوافی و ازین چاره نبود   خوشتر آنست که اکنون کنم آہنگ دعاے

یارب آن باد که شه با ہمه اعیان و وزیر   تا ابد باشد و گردون بدرش ناصیه ساے

بعد ازین جمله دعاہا که پذیرا د خدا   خویش را گر بدعا یاد کنم ہست بجاے

یعنی از نسبت آن شاه گرامی باشم
شه نظام ست و بزیبد که نظامی باشم

قصیده

سنه ۱۸۹۰ء

دل پُرحوصله آخر چو ز دعوے ماند   تا که آرد که بدردِ تو شکیبا ماند

راضیم از نگهِ شوق که گوید ہمه باز   از زبان ہرچه دہم عرض تمنا ماند

مگر از زاہد افسرده دلی وام کنم   که رخِ ہمچو مہش بیند و برجا ماند

راست مانا غلطی هست که آوازه شده است — مهر گویند بآن عارض زیبا ماند

بر سراپاے جمالِ تو نگاهم گوئے — رهروی هست که از ضعف بهرجا ماند

آه ازان رنگِ ندامت که پس از کشتن غیر — یک دو دم بر رخ زیباے تو پیدا ماند

ناتوان جان حزینم ره لب پیش گرفت — آه ازان غصّه که بیچاره. بره وا ماند

ارمغانی نبود در خورِ خاکِ درِ او — مگر آن سجده که آماده به سیما ماند

مست مے پر هر ده. آنا به مکیدن خواهم — که لب لعل تو از بوسه معرّا ماند

نو بهاران همه نرگس بدماند که چمن — بر جمالت همه تن محو تماشا ماند

می میا شام و لب لعل می آلود مبوس — کین گنه ذر روش عشق به تقوی ماند

یک جهان شیفتهٔ طرز دل آرای اوست — روضهٔ خلد بکوے تو همانا ماند

او بغارت گریم آید و من آن خواهم — کار مغانی دهشش آنچه زلیخا ماند

خضر. در وادیِ غم تازه براه افتاد است — مگذارید که غربت زده. تنها ماند

بگذر از خلد که در کیش توکل نبود — هر که امروز- در اندیشهٔ فردا ماند

صدره افتاد که مجنون غلطش کرد بدشت — کلبه ام بسکه بزیباے صحرا ماند

پند می دادیم و نام تو بردے ناصح — تا بدین بدرقه آن زهر گوارا ماند

جادهٔ پیشروان رفتم و دانم که خرد — اندرین شیوه- نه با من بمدارا ماند

ننگ ہمت بود آری۔ کہ زبان تازہ کنی ... ہم ازان جرعۂ باقی کہ بہ مینا ماند

نیست جز دونی فطرت کہ ببازار کمال ... چشم دوزی بمتاعے کہ زیغما ماند

صرفہ نبود کہ ہمان بر روش پیشروان ... خامہ۔ در راہِ سخن بادیہ پیما ماند

داستان چند توان کرز محمود و ایاز ... تا بکے خود سخن از وامق و عذرا ماند

گر نسیم از شکن زلف کشاید گرہے ... فکر را با تو صد آویزش بیجا ماند

اشک خود بر شمرے انچہ زباران آید ... خون دل نام کنی ہر چہ بہ مینا ماند

سفلۂ را بستائی و بگوئی کہ بجاہ ... کمترین بندۂ او با جم و دارا ماند

ہرزۂ چند بہم بافی و سنجی کہ بدہر ... سخنت خاتمۂ دفترِ انشا ماند

گرچہ بر ہیچیِ این شعبدہ۔ پی برد ظہیر ... کین نہ رازیست کہ مستور ز دانا ماند

لیک با این ہمہ از گرمے ہنگامۂ آز ... نتوانست کزین ہرزہ روی۔ وا ماند

پستیِ طالع ازین بیش چہ باشد کہ کسی ... پاے در بند خطا ماند و عمدا ماند

شیوۂ مدح و غزل گرچہ دل آزار و سیست ... مبتذل گشت نہ چندان کہ گوارا ماند

شعر اگر دامنِ دل می نکشد بانگ خرست ... نغمہ۔ گر نیست دل آشوب بغوغا ماند

من و یزدان کہ اگر پایۂ فن بر نکشند ... حیف باشد کہ سخن را بجہان جا ماند

ہان وہان چند توان بود بہ تقلید اسیر ... واے آن کس کہ برہ سلسلہ بر پا ماند

پای ازین دائرهٔ تنگ برون نه که سخن
خود محیطیست که هر قطره بدریا ماند

جادهٔ مغربیان گیر که این طرز نوی
دلپذیرست و دل آویز و دل آرا ماند

راستی ورز و چنان پیکر گفتار آرای
که فروغ اثر از ناصیه پیدا ماند

هم به هنجار نوی تازه نوای بکشم
باوائیکه ـ در آغوش دلش جا ماند

مبتذل گر سخن از صبح برانم گویم
سحر آمد که جهان گرم تماشا ماند

مشک شب جمله بتاراج رود و زدم مهر
شوشهٔ سیم پراگنده به هر جا ماند

سحر از جیب افق سر بزند خنداخند
شب بخود پیچد و از غصه بسودا ماند

آید از صحن حرم بانگ موذن در گوش
دیر از نالهٔ ناقوس پر آوا ماند

رند با شیشه و مے راه چمن گیرد و شیخ
در غم سبحه و مسواک و مصلا ماند

چمن از غلغلهٔ مرغ به جنبش افتد
کوه از قهقههٔ کبک پر آوا ماند

پاسبانان ز سر کوچه و ره برخیزند
در میخانه بروے همه کس وا ماند

کاروانها بره افتند و جرس ناله کشد
دشت و صحرا ـ پر از آوازه و غوغا ماند

رهرو خسته که از زحمت دوش است به تاب
دو سه گامے رود و باز بره وا ماند

رند میخواره که از بادهٔ دوشین سرمست
همچنان فارغ از اندیشهٔ فردا ماند

گاه سر بر زند از خواب و رود باز بخواب
گاه مخمور ز جا خیزد و از پا ماند

دست در گردن معشوق چو خیزد عاشق | ہم بدستِ دگرش گردن مینا ماند
در چنین وقت بہ نعمانی آشفتہ گذر | کہ قلم در کف و آمادۂ انشا ماند

الحق ار شبلی آزادہ بداوش نرسد
زود بینی کہ اساسِ سخن از پا ماند

قصیدہ

متضمن حالات سفر روم (مئی ۱۸۹۲ء)

بہر تکمیل فن و ہم پیِ تحصیلِ عبر | روزگاریست کہ میداشتم آہنگِ سفر
فارغ از حج و زیارت چو مرا کرد خدای | خواستم تا بسوے روم شوم راہسپر
گرچہ من گرم طلب بودم و بس مستعجل | لیک تاخیر ہمیرفت بفرمان قدر
دیر آن مایہ شد آخر کہ حسودان گفتند | کہ فلان جز ہوس خام ندارد در سر
روم گوئی دو سہ گامست کہ این خام طمع | بی تکلف بسفر چیست ببستست کمر
رہ چنین دور و دراز و سفر این مایہ خطیر | چون میسر شود آنرا کہ نہ زور ست و نہ زر
من درین غصّہ و غم خون جگر می خوردم | ناگہان شاہد مقصود در آمد از در
اتفاقی عجبے گشت مرا عقدہ کشا | کہ از و وہم و گمان نیز نمیداشت خبر

یکدو مه پیشتر ک زانکه زنم کوس رحیل　　بودم از زحمت تپ خسته دل و تفته جگر

چون ستوه آمدم از تپ بدل آمد که مرا　　چاره جز نقل مکان هیچ نباشد ایدر

عزم دیرینه بیاد آمد و گفتم چه خوشست　　که بیک حیله دو تا کار برآرد داور

آرنلڈ آنکه رفیق ست و هم اُستاد مرا　　هم درین عرصه بانگلنڈ همیخواست سفر

گفتم این صحبت و این واقعه نادر افتند　　پس بعزم سفر از جای بجستم مضطر

چون ازین داعیه مردم همه آگه گشتند　　هم بیاران و عزیزان وطن رفت خبر

همه را مهر بجنبید و بدرد آمد دل　　جمله گفتند که این زحمتِ بیصرفه مبر

دل بهجران منه و رسم وفا را مگذار　　ور نخواهی که کشی پای ازین راهگذر

روزکی چند بیاسای و پس ساز بده　　ساز و برگ سفر آن گونه که باشد درخور

باخود از نقد و هم از امتعه آن مایه بگیر　　که اگر دیر بمانی نبود هیچ خطر

مصلحت نیست که این مرحله تنها سپری　　لاجرم خادمکی نیز بهمراه ببر

گفتم این جمله که گفتید بود عین صلاح　　لیک طالب نبود در گروِ نفع و ضرر

مرد این مرحله گامی که فرا پیش نهاد　　باز پس می نه کشد گر همه مرگ آرد بر

الغرض از رمضان بست و ششم بود که من　　گرم برخاستم از جای و شدم راه سپر

اوفتادم بره کوه و بیابان یکچند　　پس بکشتی بنشستم من و یارانِ دگر

زحمتی صعب کشیدیم بکشتی دو سه روز
بسکه از موج بهر لحظه شدی زیر و زبر

کس نیارست سرش باز گرفت از بالین
کس نیارست جدا کرد تنش از بستر

نبود مایهٔ آزار بکشتی چیزی
غیر ازین محنت سه روزه که نیست مفر

نان خورش بود زهر گونه مهیا مارا
از کباب بره و مرغ و می و نقل و شکر

گرچه من زان می پالوده نیالودم لب
دیگران لیک علی الرغم زدندی ساغر

هفتم ماه مئی چون برسیدیم عدن
کشتی آسود و بینداخت زمانی لنگر

من فرو آمدم و روی بشهر آوردم
تا خبر جویم ازین مملکت از بدو و حضر

کوهساریست که هرچند بلندست و فراخ
لیک از سبزه و گل نیست در و هیچ اثر

هر کجا میگذری ریگ روانست و خزف
هر طرف می نگری خاک سیاهست و حجر

گبر و ترسا که نزیل اند درین بقعه همه
بزبان عربی حرف زدندی یکسر

مردم شهر که خود را به سمالی نامند
حیوان اند نه بل از حیوان هم بدتر

خوار و بدبخت و تبه کار و سیه چهره و زشت
سفله و ممتهن و کج روش و بدگوهر

خویشتن را به عرب بسته و حاشا که عرب
این چنین خوار و زبون شان بپسندد داور

چون زبان همه تازی بود و هم چو عرب
نام شان بسته بود با لقب جد و پدر

عامیان در غلط افتند و گمان باز برند
که مگر در نسب و نسل ز معد اند و مضر

تخم و هم ریشهٔ این نخل ز خاکِ حلبش ست
که درین جاے ببار آمد و افشاند ثمر

شاگمه کشتی ما باز برفتار آمد
تا به یک هفته گذر کرد ز بحر الاحمر

به سُویز آمد و استاد و چنان زود گذشت
که ز کیفیت و حالش نشدم هیچ خبر

این همان نهر عجیبیست که زینسان کاری
جز در افسانهٔ پارین نه شنیدیم دگر

بست فرسنگ درازست و به پهنا چندان
که دو واپور توانند ازو کرد گذر

مردی از اهل فرنسا که لسپس نامست
زده این نقش و در اقصای جهان گشت سمر

آن خردور چو در آغاز بدعوی برخاست
که توان آمدن از عهدهٔ این کار بدر

مردمان سخره گرفتندش و گفتند که این
هرزه هست که فرزانه ندارد باور

از مئی چاردهم بود که در پورٹ سعید
برسیدیم و نشستیم به واپور دگر

در میان من و ارنلڈ بیفتاد فراق
زانکه راهِ من و او گشت جدا زین معبر

پورٹ جائیست که تا چشم نگه کار کند
زورق و کشتی و واپور بود سرتاسر

صد به بینی که برافراشته اینجا رایت
صد به بینی که در انداخته اینجا لنگر

شاگمه کشتی ما باز روان گشت و گذشت
از ره یافه و پس کرد به بیروت مقر

من بساحل شدم و مردی از ابنائے حلب
همرهم گشت و بهر ناحیه ام شد رهبر

خوب جائیست که ناخواسته در بازد دل
هر که سوزی بدلش دارد و دردی بجگر

موضعی خرم و سیری خوش و جای دلکش
راه هموار و زمین پاک و مکان خوش منظر

گبر و مسلم همه خوش جامه و موزون اندام
خاص و عامی همه گلگون تن و زیبا پیکر

جامهاشان بعرب ماند و ورزی و لباس
هیچ فرقی ز مسلمان نبود تا کافر

چون برون رفتم ازین جای و ازان چاره نبود
پیش میرفتم و بازم بقفا بود نظر

از مهی شانزدهم بود که گشتیم روان
پس به قبرس برسیدیم بهنگام سحر

این همان جای قدیمیست که در عهد امیر (یعنی امیر معاویه)
سپهی رفت بتسخیرش و زد فال ظفر

حالیا دولت انگلنڈ گرفتش از ترک
لیک با صلح نه از یاوری تیغ و تبر

مسجد جامع و ایوانکه قبرس دیدم
سیر این بقعه مرا بس عجب افزود و عبر

روڈس و سکندریه آمد و زان پس ازمیر
کشتی استاده به ازمیر و شبی برد بسر

من سوی شهر روان گشتم و یک یک دیدم
مسجد و مکتب و بازار و ره و کوچه و در

فرض آدینه ادا کردم و از بعد نماز
در کتب خانهٔ سلطانیم افتاد گذر

مجلسی از فقها بود دران جا و بهم
بحث از متعه همی رفت و هم از قول عمر رض

زان یکی رو بمن آورد که چونی چه کسی
تا چرا بر زدهٔ دامن محنت بکمر

گفتم از هندم و از خوان ادب نُ لہ رُبای
طرفی می برم از هر جهت و هر کشور

گفت حالا سخن از متعه همی رفت و تو هم
گر توانی سخنی گوی و مثالی آور

من بپاسخ درِ معنی زدم بستمعان | لب بتحسین بگشادند پس از بحث و نظر
پس زاز میروان گشتم و در عرض دو روز | طی شد این راه و بپایان برسید این دفتر
مختصر گفته ام این حرف و تو هم میدانی | که درین بادیه بس تنگ بود راهگذر

هر که جویا بود از حال من و رحلهٔ من
بایدش گفت که این نظم بخواند یکسر

قصیدهٔ بهاریه ناتمام

سنه ۱۸۸۸ء

دوش این مژده بگوش گل و ریحان آمد | که بهار آمد و بسیار بساماں آمد
ابر گوهر همه افشاند چو گریان بگذشت | گل همه زر بپراگند چو خندان آمد
آب را سلسله برپای ببستند ز موج | بسکه دیوانه وش از طرف بیابان آمد
لاله چون مغبچگان چهره برافروخت بباغ | سنبل آشفته تر از طرهٔ خوبان آمد
سبزه سر برزده از خواب و دگر رفت بخواب | بسکه باد سحرش مروحه جنبان آمد
هر حبابی که سر از آب برارد گوید | باید از سر بتماشای گلستان آمد

عیدِ نو روز بهارست که در خدمت گل — سرو و عرعر همه یکسان بر زده دامان آمد

می دمد گه بچمن - گاه خرامد لب جوی — باد صبح آمد و بر شیوهٔ مستان آمد

بوی گل هست که بر دوش صبا تکیه زده است — من غلط کردم و گفتم که سلیمان آمد

آتش افروخت گل و مرغ چمن گشت خلیل — که بر و آتش سوزنده گلستان آمد

زین دو سه حرف فزون نیست مغان را سخنے — که بهار آمد - و ابر آمد - و باران آمد

دور دور گل و مل هست که در جوش طرب — زاهد از صومعه در میکده مهمان آمد

بزم آرای و گل افشان و قدح گیر که باز — آمد آن شوخ و چگویم بچه سامان آمد

رخ برافروخته و طره فروهشته بدوش — جام در دست و گل و لاله بدامان آمد

طرهٔ پرشکنش بسکه به پیچید به پای — هم بهر گام چو مست افتان خیزان آمد

چون بیکباره نقاب از رخ زیبا برداشت — تا چگویم که چها بر سر ایمان آمد

او همان یک نگاه ناز زیان کرد مرا — روزگار خرد و هوش بپایان آمد

جام مے داد بدست من و آنگه بسرود
غزلے تازه که آرایش دیوان آمد

مطلع ثانی

بر من این مایه بلا از لب جانان آمد — چکنم آه بدروے که زدرمان آمد

قصیدهٔ کشمیریه

دوستان! ایکه ره و رسم وفاکیش شماست
هیچ دانید که شبلی بچه حال ست و کجاست؟

ورندانید ونه دارید ز حالش خبری
باید البته پژوهش که پژوهش ز وفاست

از سیه کاری ایام ز خودرائی خویش
هست یک سال که بیچاره گرفتار بلاست

بود در گوشهٔ تنهائی خود فارغ و شاد
که به ناگاه به عزم سفر از جا برخاست

سوی کشمیر روان گشت بدان گرم روی
که نمی خواست دران ره نفسی کردن راست

گرچه شک نیست که آن ناحیه - در زیبائی
گر تنزل بکنم - خلد برین را ماناست

بسکه چو شیده ز هر سوی گل و لاله بدشت
از کران تا به کران - روی زمین ناپیداست

هیچ جائی ز گل و لاله تهی نتوان یافت
پای دیوار اگر هست - و گر سقف سراست*

* اینجا از قدیم الایام رسم ست چنانکه جهانگیر شاه در تزک هم ذکر کرده که بامها را خاکپوشش کرده لاله می نشانند و سال بسال در موسم بهار می شگفد۔

جادہ را خود ز خیابان نتوان کرد تمیز — بسکہ گل صف زدہ سرتا سر او رخچ و پے است

جامِ گلرنگ کہ در بزم۔ بآئین چینند — ہم بدان گونہ۔ گل از پہلوی گل جلوہ نماست

نقشبند چمن طبع ز تر دستی فیض — دشت را ہم بہ گل و لالہ و شمشاد آراست

سبزۂ بر کوہ فرو ریختہ از سر تا بن — یا قبائیست کہ بر قامتِ شخص آمدہ راست

راہرو راند ہمہ دل کہ نہد گام بہ راہ — بسکہ بر ہر قدمش لالہ و گل در تہ پاست

دیدۂ طفل کہ بر دامن مادر غلطد — جنبش باد۔ بدان گونہ بروی صحراست

گل بہ ہر شاخ ز برگ ست فزون تر گوئی — ہمہ بر گل بفزود آنچہ کہ از برگ بکاست

سرو اگر پای بدامن نکشد۔ خود چہ کند؟ — زانکہ از جوش گل و لالہ چمن تنگ فضاست

بسکہ بر ہر قدم از لالہ چراغی بنہند — در شبِ تار کسے گم نشود از رہ راست

آبگینے کہ بشہر ست بود نامش ڈل — گوئیا آینہ در دستِ عروسی زیباست

سینۂ صاف دلان ست ہماناکز لطف — ہر چہ در بن بود۔ از صفحۂ رویش پیداست

گرد برگردِ ڈل آن صف زدن لالہ و گل — چون طرازیست کہ بر دامن شوخی لعناست

شالمارست و نشاطست و نگین ست و نسیم — باغہاے کہ بہ پیرامن ڈل غالیہ ساست

شالمارست از ان جملہ فزون تر بجمال — کہ چو نہ چرخ طبق* بر طبق و تا بر تاست

* شالامار (وہم نشاط) نُہ طبق دارد کہ بالاے ہم ست و ارتفاعِ ہر طبقہ از طبقۂ دیگر البتہ کم از بست قدم نخواہد بود۔

آبِ* بالاے زمین باشد و اینجا بینی — کہ زمین بر سرِ آبست و ہمان پا برجاست

در بُنِ آب دمد سبزہ و نیلوفر و گُل — قوتِ نامیہ بنگر ز کجا تا بہ کجاست

گرچہ دانم کہ سخن، خود بہ درازی بکشید — چہ توان کرد سخن ہم زسرِ نشو و نماست

بخت بنگر کہ ازان بزم گہِ مستی و ناز — بہرہ ام ہرچہ بود درد و غم و رنج و عَناست

بعدِ یک ہفتہ کہ آسودہ تن از رنجِ سفر — تپ بہ من تاختن آورد و بکینم برخاست

ہے چہ تپ بود، کہ فرقے نتوانستم کرد — کاین مگر آتشِ سوزندہ بود یا یخُ بست

درد۔ آن مایہ بیفشرد، سراپاے مرا — کہ توان گفت کہ یک بہرہ ز اندام کاست

گرچہ با من نہ رفیقے بُد و نہ خادمے — ایزدم لیک۔ تباہی زدہ و خوار نخواست

بہ عزیزانِ دیار آگہی آمد کہ فلان — آمد از ہند و ز رنجوریِ تپ شکوہ سراست

ہر یک از مہر، دوان آمد و از غمخواری — پُرس و جوئے بسزا کرد و پئے چارہ بخاست

علاج۔

حاضران از رہِ اخلاص سخنہا گفتند — کہ سخن از رہِ اخلاص ہم اندوہ رُباست

آن یکے گفت کہ چون تازہ ز راہ آمدہٗ — خستگی خود سببِ درد و تپ و رنج و عَناست

آن دگر گفت: "ہمانا کہ شبت خواب نہ بُرد — خواب ناکردنِ شب الٰی رخ و رُویت پیداست"

* این تصرف۔ مخصوص کشمیر ست کہ روے آب نوعے از گیاہ می گسترند و او را خاک پوشش کردہ در و از ہر جنس ترہا می کارند۔

چاره گر آمد و بنشست و ز اسباب و علل — حالیا پی به مرض بُرد که دردم ز کجاست

چون هم از نبض و هم از رنگِ رُخ اندازه گرفت — فوراً گفت "اندیشه مکن هیچ که اُمیدِ شفاست"

هرچه از چارهٔ و تیمار و دوامی بایست — در زمان جمله مهیا شد و ز انسان که سزاست

رسم بیگانه نوازی بود آئین عرب — میتوان گفت که کشمیر عرب را ماناست

خاصه آن پیشروِ جادهٔ معنی یعنی — سعد دین آنکه پسین قافیهٔ بیت* قضاست

خاصه مخدومِ من و یارِ من و یاورِ من — میرزا سعد که در شهر امیر الامراست

آنچه با من ز سرِ خسته نوازی کرده است — هر بُنِ موی هنوزم به سپاسش گویاست

به شدم گرچه بزودی و تسلی گشتم — کاین چنین به شدنِ زود خود از لطفِ خداست

لیک آن به شدن از روی حقیقت سنجی — همچو ناراستیی بود که ماند با راست

باز تپ کردم و تا آخرِ ایامِ قیام — آن تپم گاه فزون گشتی و گاهی می کاست

لاجرم رو بوطن کردم و گفتم با خود — که اگر چاره و گر درد بفرمان قضاست

یکشبم آنقدر از ضعف زبون گشت احوال — که به کس حرف زدن هم نتوانستم راست

چون یقین شد که مرا نوبتِ رفتن برسید — به وصیت ورق و خامه نمودم درخواست

شکر ایزد که در آن حالت آسیمه سری — از زبان هرچه برآمد همه آن بُد که سزاست

* منصبِ قضا از باستان زمان در دودمان ایشان بوده است۔

هرچه از سیم و درم بود و ز املاک قدیم
وان کتب‌خانه که انواع کتب را دارا است

زان همه بیشترے وقف نمودم کورا
صرفِ آن کار توان کرد که در شرع رواست

خاصه بر مسجدِ پارینه که در خانقه است
که ز بیمهریِ ما خسته و بی برگ و نواست

خاصه آن مدرسه* کز پئے ابنای وطن
طرحش افگندم و امروز به آئین و بهاست

طرفه‌تر زین همه افسانه حدیثی بشنو
چه حدیثی که شگفت آور و هم خنده فزاست

من باین حالِ تبه بودم و از یارانم
ملک الحاج علیگڑھ که بدانش یکتاست

می شنید این همه احوال و نکردی باور
خود ندانم که ز جانِ منِ بیچاره چه خواست

تا به حدّے که بمن نامه فرستاد و چو من
آنچه روداد نوشتم همه را بی کم و کاست

باز باورش نیامد و بمن نامه نوشت
کاین چه حرف ست؟ که شوخی نه درین کار رواست

اینهمه بیهده بهتان نتوان بست به خویش
به ظرافت نتوان گفت حدیثی نارواست

تنگدل گشتم و از غصّه بخود پیچیدم
کاین چنین بیهده انکار چه آئینِ وفاست

من ستوه آمدم از نامه و پیغام آخر
لیکن آن یار همان بر سخنِ خود برجاست

آخرِ کار ز لطف و کرم بارخدای
مردی از غیب برون آمد و کارم شد راست

مصطفیٰ خان که اسسٹنٹ سول سرجن هست
از رهِ لطف به اعظم‌گده آمد ناخواست

* محمڈن نیشنل ہائی اسکول اعظم گڑھ۔

داشت چون سابقهٔ معرفتے با اسحاق — که اخِ اصغرِ من هست و بهر پایه سزاست

(آنکه از دولتِ او بازوِ من هست قوی — آنکه از نسبتِ او نازشِ من هست و بجاست)

از پئے دیدنِ من آمد و بر رسمِ فرنگ — دید اعضای درون را که مرض را مبداست

رو بمن کرد و بفرمود که از غایتِ ضعف — کار خود می نکند دل که رئیس الاعضاست

لیک با این همه از کار نرفته است هنوز — میکنم چارهٔ و از ایزدم امیدِ شفاست

از سرِ مهر به تدبیر و علاجم پرداخت — هم بدان شیوه که طرز و روشِ اهلِ صفاست

تا دو مه رسم چنین بود که هر روز مرا — امتحان کردی و جُستی خبر از هر کم و کاست

بارے از فضلِ خداوندِ جهان بعد سه ماه — به شدم گرچه هنوزم اثر ضعف بجاست

مژدهٔ صحتِ من هان برسانید کنون — هر کسے را که بمن دعوی اخلاص و وفاست

میتوان گفت به مهدی و به حالی و عزیز — "به شد آن بنده که از حلقه بگوشان شماست

شبلی امروز بود بلبل بستانِ سخن — که از و گلکدهٔ هند پُر از صوت و نواست

بعد یک عمر که از بندِ غم آزاد شده است
هم چنان باز بآهنگِ کُهن نغمه سراست

مراثی

مرثیه

نواب ضیاء الدین خان مرحوم دہلوی متخلص بہ نیّر

۳- اکتوبر سنہ ۱۸۸۵ع

گرم هنگامه شو ای نالهٔ دل هان برخیز
از پی برهمی عالم امکان برخیز

تو هم ای آهِ جهان سوز بسامان برخیز
ای جنون باز بتاراج گریبان برخیز

چشم خون نابه فشان خواست چو طوفان کردن
خون شو ای دل - که توانم سر و سامان کردن

دو جهان اینهمه درهم شده چون ست و چه هست؟
آسمان حلقهٔ ماتم شده چون ست و چه هست؟

مهر - داغ دل عالم شده چون ست و چه هست؟
اختران - دیدهٔ پرنم شده چون ست و چه هست؟

شاهد روز بمرگ که؟ بماتم بنشست
از چه؟ لیلای شب آشفته و درهم بنشست

تا چہ ہست این کہ دل از نالہ نیاسود ہنوز — ہمچنان زخم جگر ہست نمکسود ہنوز
اشک از دیدہ برآید جگر آلود ہنوز — آتشی ہست ہمانا کہ رود دود ہنوز

فاش گویم کہ سخنگوی زمان روی نہفت
تیرہ شد دہر کہ نیّر زجہان روی نہفت

آن طراز سخن آن یوسف کنعان سخن — آنکہ آراست ز نو زلف پریشان سخن
آنکہ صد پایہ فزود از سخنش شان سخن — آنکہ لعل و گہر افشاند بدامان سخن

دو سہ روز یست کہ از جام اجل مدہوش ست
عالمی ز و بسخن ماندہ و او خاموش ست

آن گران پایہ کہ دون مرتبۂ اوست سخن — شاعری کز دم کلکش ہمہ جادوست سخن
فیض او بین کہ باین رنگ و باین بوست سخن — خواجہ او بود و توان گفت کہ ہندوست سخن

اینک از دست اجل جیب وجودش چاک ست
پایۂ فن بفلک بردہ و خود در خاک ست

علم و فن را بجہان دادگرے بود۔ نماند — نکتہ سنج سخن و دیدہ وری بود۔ نماند
در جہان نخل ہنر را ثمرے بود۔ نماند — نظم را خامۂ او بال و پری بود۔ نماند

ای سخن گریہ بروز سیہت باید کرد

ای هنر رحم بحال تهمت باید کرد

شبلیا دست نه بر دامن ادراک بزن
شیشهٔ صبر درین حادثه بر خاک بزن
ای جنون جیب وگریبان خرد چاک بزن
تو هم ای ناله سراپرده بر افلاک بزن

گر نه خون گشته بمژگان ترم می آئی
آخر ای دل بچه کار دگرم می آئی

مرثیه

مولانا فیض الحسن مرحوم سهارنپوری استاد مصنف

۱۸۸۷ء

درین آشوب غم عذرم بنه گر ناله زن گریم
جهانی را جگر خون شد همین تنها نه من گریم
بتحسین صبوری چند بفریبی مرا ناصح
دمی بگذار تا در ماتم فیض الحسن گریم
به مرگش علم و فن در ناله با من هم نوا باشد
هنر بر خویشتن گرید چو من بی خویشتن گریم
دو تا غم دارم و هر یک ز دیگر حسرت افزاتر
بمرگش گریم و آنگاه بر مرگ سخن گریم
خود این آشوب و این هنگامه از یادم نخواهد شد
جهان نوباشد این غم تا درین کهنه گریم

گهی بیخود به برهم گشتن کار هنر نالم
گهی بیخویش بر روز سیاه علم و فن گریم

به یکبار انجمن برهم زدی تا از میان رفتی
سزد من گر درین ماتم چو شمع انجمن گریم

چه در دل داشتی تا از که رنجیدی چرا رفتی
زما بگسسته ای مولای ما آخر کجا رفتی

چو در دل داشتی آخر ز یاران برکران بودن
دو سه روزی دگر بایستی آخر مهمان بودن

خود این را سهل می گیریم کز ما دامن افشاندی
بحال فن همی بایست آخر مهربان بودن

نگویم من تو خود انصاف ده تا از که می آید
عرب را زنده کردن وانگه از هندوستان بودن

نوآیین نکته ها در ایزدی فرمان نشان دادن
بکشف راز دین روح القدس را ترجمان بودن

بهنجار دری بر جاده پیشینیان رفتن
باهنگ حجازی یادگار باستان بودن

نگیرم من از کجا سنجد لطف طبع رنگینت
بنافهمان ندانم چون پسندی همزبان بودن

که یارت بود آنجا؟ با کدامی همنشین خفتی
هنر را پایه بالا بردی و خود در زمین خفتی

ز بس در کار غم دل بوده است و دیده تر هم
بخاک تربت او لعل افشاندیم و گوهر هم

سخن را این چنین شیرازه بستن تا که بتواند
پس از وی دفتر معنی پریشان گشت و ابتر هم

باوج پایه اش من خود ندیدم در جهان کس را
وزین پس مثل او هرگز نه بیند چشم اختر هم

بود شورِ غریب اما باین ہنگامہ کے ماند — غمِ مرگش روان فرساست از آشوب محشر ہم

صبا گر بگذری بر تربت پاکش بگو از من — کہ ای در شیوۂ دانش مرا اُستاد و رہبر ہم

درودی پیشکش آوردہ ام باشد کہ بپذیری — کہ شبلی خاک بوس درگہت بودست و چاکر ہم

ازین خواب گران آخر چو روز حشر بر خیزی

چو صورِ حشر من در نالہ ام۔ وقت ست اگر خیزی

مرثیہ

جنرل عظیم الدین خان مرحوم

۱۸۹۱ء

تا کے ز غمِ نہان نگویم — گویند بگو۔ چسان نگویم

دارم جگری و مے توانم — کا فسانۂ باستان نگویم

از عربدۂ فلک ننالم — از نیک و بد جہان نگویم

از نالۂ دل اثر نخواہم — از داغِ جگر نشان نگویم

رفت انچه ز دور چرخ بر من — یک حرف ازان میان نگویم

این جمله همی توانم اما — نتوان کین داستان نگویم

در ماتم خان اعظم الدین — جز قصهٔ خون چکان نگویم

آه از غم این چنین امیرے
شیر افگن و شیر شیر گیرے

آه آن بر و دوش و برز و بالای — آن پیکر و روے و قد زیبای

آن زور سپهبدی ببازوی — آن فرّهٔ خسروی بسیمای

آن دانش و عقل و هوش و فرهنگ — آن حوصله و درایت و رای

آن کو به شرف نداشت مانند — آن کو به هنر نداشت همتای

آوخ که چنین بلند جاهے — یکبار چنان بفتد از پای

آه این چه جفاست کان بر و دوش — آلودهٔ خاک و خون شود های

آن بازو و تیغ باز - افسوس — آن پنجهٔ شیر گیر - اے وای

آه این چه مصیبتی ست جانکاه — آن این چه غمی ست صبر فرسای

چون زین غم جانگداز گریم
گریم صد بار و باز گریم

در خاک شد آن امیر دیجاه — با تهمتن او فتاد در چاه

مهمان یکی به شب شد و خاست — تا باز رود بسوی بنگاه

کم حوصلگان سفله چند — بودند نشسته در کمینگاه

کالسکه چو در مقابل آمد — آن بحر وشان دون ناگاه

یکبار بروکشاد دادند — شش تیر و یکی خطا نشد آه

بر جبهه صبر چین نیفگند — با آن همه زخمهای جانکاه

برخاک فتاد و باز برخاست — پس طی بنمود پارهٔ راه

آسوده دمی براه وزان پس — افسانهٔ عمر گشت کوتاه

با صد سخنی بماند خاموش
آن بحر بیارمید از جوش

ای کشته ظلم هان خبر گیر — وین نالهٔ ما بگوش درگیر

این مه بخسوف سر نیرزد — از چهره نقاب خاک برگیر

برخیز و همان برسم پیشین — هم تیغ بدست و هم سپر گیر

ترکانه کله بفرق بشکن — چار آئینه و زره ببر گیر

مردانه خرام و همرهی را — اقبال و سعادت و ظفر گیر

کیفر بستان و دشمنان را — آتش شو و در نهاد درگیر
آنگاه بکار ملک پرداز — برہم شدہ کارہا ز سر گیر
آن رونق رام پور باز آر — آن آئینہ را دگر بزر گیر

این جملہ بکام دوستان کن
زین بعد ہر آنچہ خواہی آن کن

مثنوی ناتمام

سنہ ۱۸۸۵ء

فرحت آن برگزیدۂ احباب — گفت روزی بمن بروی عتاب

کای بہ بیجا صلے بسر بردہ — ہرزہ خون دل و جگر خوردہ

تا چہ خواہی ز شاعرے یعنے — چند ازین ترہات بیمعنے

داستانہاے پاستان تا چند — شکوۂ جورِ آسمان تا چند

تا چہ سودت دہد زیان گفتن — مژہ را ابر خون فشان گفتن

دیدہ را معدن گہر خواندن — داغ را ہدیۂ جگر خواندن

دل بفکر محال خون کردن — وحشت آموختن جنون کردن

دیر را روکش حرم گفتن — سفلۂ را حریف جم گفتن

سحر را اعجاز را قرین خواندن — وہم را برتر از یقین خواندن

سخن عشق ہرزۂ چندست — چاک را با جگر چہ پیوندست

اینچه !! خواریست عشق ورزیدن — ساده را بجان پرستیدن

خود به بین !! از رش بتان چه بود — پیکر ساده - جان جان چه بود

آن بهار طرب ز مانے چند — راند زین گونه داستانی چند

در سخن مهر و کین همی آمیخت — زهر با انگبین همی آمیخت

لطف را با عتاب سے آلود — زهر با قند ناب سے آلود

گرچه منعم ز ساحرے میکرد — خویشتن خود فسونگرے میکرد

سخن او که متصل میرفت — از رهِ گوش سوی دل میرفت

گفته اش را بجان پسندیدم — او گهرے فشاند و مے چیدم

خواهم اکنون عنان بگردانم — رسم پیشینیان بگردانم

زین بساط کهن چو برخیزم — پیکرے تازهٔ برانگیزم

رسمِ دیرینه را براندازم — در سخن طرح دیگر اندازم

بدمم خلق را فسون دگر — کرده ام ساز ارغنون دگر

تا بسنجے که با کمال سخن — تنگئ نیست در مجال سخن

این روش گر قبول دوست نبود — مے توان جادهٔ دگر پیمود

شاعرے نه همین سخن سازیست — که درین پرده گونه گون بازیست

طرز اندیشه نو کنم اکنون
نشنیدی که الحدیث شجون

دیباچہ

سیرة النعمان

حمد و ستایش که بعنوان خوشست — نعت ہمان گونہ ہمان سان خوشست
شیفتگانیم و پیمبر پرست — سجدہ اگر نیست زمین بوس ہست
تا بخودی پایه نگهدار باش — دم ز شریعت زن و ہشیار باش
ہرچہ ز بیش ست و ز کم - باز دان — سجدہ و تعظیم - ز ہم باز دان
در رہ الفت - کہ بود پیچ پیچ — پا چو نہی - بر تو نگیریم ہیچ

تمہید

من کہ درین دائرہ از دیر باز — پای ز خلوت نہ نہادم فراز
باز برانم - کہ درین داورے — دل برم از خلق با فسونگرے
خواستہ ام طرح دگر ریختن — شعبدۂ تازہ برانگیختن

بزم دگر هست و تماشا دگر — باده دگر آرم و مینا دگر

زمزمهٔ تازه بساز افگنم — غلغله در حلقهٔ راز افگنم

باده فرستم بحریفان دگر — از مے دوشین قدری تندتر

زخمه که بر تار سخن میزنم — هان بنگر تا بچه فن میزنم

قاعدهٔ سحر طرازیست این — نیک نگه کن که چه بازیست این

پا چو درین معرکه افشرده ام — پایهٔ فن تا بکجا برده ام

(ق) حرمت این کار نگهداشتن — نامه به لعل و گهر انباشتن

کار من ست این حد هر خام نیست — این بود آن مے که به هر جام نیست

دست اگر سوے قدح برده ام — جای عنب لخت دل افشرده ام

کان معانی همه کاویده ام — کین گهری چند فرا چیده ام

غارت بتخانهٔ چین کرده ام — تا صنمی چند گزین کرده ام

خاک در میکده ها بیختم — کین مے صافی بقدح ریختم

وایه اگر از دگران خواستم — چاره نه زو بود ازان خواستم

فن سیر گرچه بود دلپذیر — نیست در دخود ز روایت گزیر

گرچه متاع از دگر آورده ام

قطرہ ربودم گہر آوردہ ام

گرچہ مرا شیوۂ فن این نبود — حرف بہ اردو زدن آئین نبود

پیشتر ار گرم طلب بودہ ام — بادیہ پیمائے عرب بودہ ام

بزم چو آن فرّہ و آن ساز داشت — ساغر من بادۂ شیراز داشت

لیک چو آن مطرب و ساقی نماند — بوئے ازان میکدہ باقی نماند

بزم بطرز دگر آراستم — خوشتر ازان نیز کہ میخواستم

گرچہ سر و برگ سخن دیگر است — شمع ہمان است لگن دیگر است

باد گوارا بہ عزیزان تمام

بادۂ گلگون بہ سفالینہ جام

مثنوی ناتمام

جون ۱۸۹۲ء

مقام قسطنطنیه

قاصد فرخندهٔ من هان تعال — مَتَّعَكَ اللّٰهُ بِحُسْنِ الْمَآل

پیش رسیدت سفری ناگزیر — گرم ز جا خیز و رهِ هند گیر

زود رو و فکر دو عالم مکن — در نفسی راست کنی هم مکن

دیده براه اند عزیزان هند — جمله گرامی گهرکان هند

چون تو دران بزم کشی زمزمه — دائره گردند بگردت همه

تا ز حدیثت تو شود بهره مند — هر یکے از جا می جهد چون سپند

جمله بدین حرف که ای نیکخوی — حرفے ازان یار سفر کرده گوی

تا بچه حال ست و چسان ست و خود — رفت چها بر سرش از نیک و بد

بر روش دیده دران میزید — یا که چو بهمان و فلان میزید

از پس این محنت و رنج شگرف
از سفر روم چه برداشت طرف

بزم خوشی بود تماشا چه کرد
کار بسے بود از آنہا چه کرد

در صف دانش طلبان چون نشست
زان چمن تازه بدامن چه بست

طی چو شود مرحلۂ پرس و جوی
از من آواره بیاران بگوی

کاے همه گنجینه کشایان فن
صدر نشینان سرِ خوان فن

از کرم داور بالا و پست
حال من آن گونه که بایست هست

هم بهمان طرز و روش میزیم
زنده ام و فارغ و خوش میزیم

گرچه خودم باسر و سامان نیم
نازکشِ حاجب و دربان نیم

نیست سر انجمن آرائے
این منم و گوشۂ تنهائے

وینکه بپرسید که زان جلوه گاه
تا چه بود حاصل چشم و نگاه

هی چه توان گفت که ذوق سخن
هر نفسم مے برد از خویشتن

گرچه نخواهم که نشینم خموش
فرصت آن کو که بیایم بهوش

گرچه بعرض سخن آماده ام
مست ز کیفیتِ این باده ام

بگذر ازین حرف و مکرر مپرس
خواب خوشی دیدم و دیگر مپرس

خوان سخن گرنه خود آراستم
عذر بنه محو تماشاستم

تند مے بود خرابم ہنوز — دیدۂ من باز و بخوابم ہنوز
باتو چگویم کہ چہا دیدہ ام — شعبدہ ہا پیش نظر چیدہ ام

بزم چو از جلوۂ زیبا پر است
دامن چشم ز تماشا پر است

موکب همایون

یعنی

برآمدن سلطان المعظم

بگذاردن نماز عید الضحیٰ

مهر چو از جیب افق سر کشید — خاست ز هر ناحیه گلبانگ عید

دیده پر از خواب چو بر خاستند — پیر و جوان جمله تن آراستند

طفل که این شیوه نداند درست — مادرش از مهر تن و روی شست

شیوه و آئین طرب تازه گشت — کوچه و بازار پر آوازه گشت

مژده رسید این که شه چاره ساز — زود بر آید باداے نماز

تا برد از خوان کرم توشهٔ — خلق برون ریخت ز هر گوشهٔ

بسکه عنان طلب انگیختند — طفل و جوان بر سر هم ریختند

پیک نظر راه تماشا نیافت — نقش قدم هم بزمین جا نیافت

جمله بصد شوق و بصد آرزوی — سوی بشکطاش نهادند روی

سرمهٔ خاکِ رهِ شه خواستند — جا بگذرگاه سپه خواستند

از دو سوی راه بکسب شرف — خلق بآئین ادب بست صف

مهر چو در هر جهت افشاند نور — کوکبهٔ شاه عیان شد ز دور

گشت روان از پی هم خیل و فوج — موج تو گوئی که شکستی بموج

بود شعار همه از هم جدا — هر همه را رایت و پرچم جدا

پرتو آن اسلحهٔ تابناک — نور همی ریخت بدامان خاک

با همه تمکین چو گذشت این گروه — گشت بیکبار زمین پرشکوه

غلغله برخاست که بادا نوید — مهر جهانتاب خلافت دمید

داغ نه جبهه خورشید و ماه — حضرت خاقان خلافت پناه

قاعدهٔ دولت و دین را مدار — آئینهٔ رحمت پروردگار

پیکر لطف و کرم کبریای — سایهٔ یزدان شه کشورگشای

خسرو لشکرشکن و قلعه گیر — شاه فلک عتبهٔ گردون سریر

فاتحهٔ دولت و طغرای دین — زیب ده افسر و تاج و نگین

شاه فلک کوکبه عبدالحمید   اَیّدَهُ اللهُ بِنَصرٍ مَزید

فرّهٔ شاهی ز جبین آشکار   حاشیه بوسان به یمین و یسار

مرکب شه پیش چو بگذاشت پای   خلق به یکبار درآمد ز جای

طلعت شه باز چو پرتو فگند   بانگ دعا گشت ز هر سو بلند

شور برآمد که بود تا جهان   باد بکام تو زمین و زمان

چرخ بدان مایه که گردنده است   زنده بمان کز تو جهان زنده است

زیب و طراز همه عالم توئے   سایهٔ یزدان بجهان هم توئے

جمله بدانند که در غرب و شرق   هست ترا تاج خلافت بفرق

آن توے امروز که در روزگار   هست برو دولت و دین را قرار

تازگی بدر و حُنین از تو هست   زیب و طراز حرمین از تو هست

جز تو که هست ای شهِ انجم سپاه   آنکه بود شرع نبی را پناه

فرّهٔ دین نبوی از تو هست   بازوی اسلام قوی از تو هست

شرع بجاه تو چو شد ارجمند   باد بفرمان تو چرخ بلند

سکهٔ اقبال بنام تو باد
هرچه بگیتی است بکام تو باد

ترکیب بند

که

در بزم دعوت منعقده (۶) دسمبر ۱۸۹۲ء که از طرف دانش آموزان کالج۔
بتقریب مبارکباد واپسی مصنف از سفر روم و شام ترتیب یافت خوانده شد

قاصد خوش خبر امروز نوا ساز آمد — کز سفر یار سفر کردهٔ ما باز آمد
از سفر شبلی آزاده به کالج برسید — یا مگر بلبل شیراز به شیراز آمد
دوستان مژده که آن بلبل خوش لهجه دگر — اندرین تازه چمن زمزمه پرداز آمد
رفت هر چند بسی بی سر و سامان امّا — شکر ایزد که باین برگ و باین ساز آمد
نقدِ کار آگهی و تجربت آورد بکف — رفت بی مایه و گنجینهٔ صد راز آمد
هر کجا بود ز هر گوشه تمتع برداشت — هر کجا رفت بهر طائفه دم ساز آمد
گاه با صدر نشینان ادب گشت قرین — گاه با حاشیه بوسان شه انباز آمد
گاه در بزم فقیهان گران مایه رسید — گاه در حلقهٔ رندانِ نظر باز آمد

گاه با ساده دلان شیوهٔ تقلید گرفت
گاه با دیده وران پرده در راز آمد

گاه در بیت مقدس به بر مفتی شهر
از رخ شاهد فن پرده برانداز آمد

گاه در قاهره پنهان به تقاضای هوس
به تهیتر شد و در جلوه گه ناز آمد

دلش از ذوق سفر گرچه بیاسود ولی
یا دیاران وطن حوصله پرداز آمد

جذبهٔ شوق دمی رخصت آرام نداد
لاجرم رو به وطن کرد و عنان تاز آمد

روزیش گشت که امشب ز نیبان شماست
وین شرف مایهٔ صد نازش و اعزاز آمد

بزم کاین جلوه و این فره و آئین دارد
شکر ایزد که همان رونق پیشین دارد

کالج امروز بآن فره و شان ست که بود
بزم را گرمی هنگامه همان ست که بود

همچنان تشنه لبان از نم او سیراب اند
جوی این فیض بدانگونه روان ست که بود

همچنان این چمن تازه علی الرغم عدو
ایمن از غارت ایام خزان ست که بود

بالکامیم و حسودان تنک حوصله را
همچنان دیدهٔ حسرت نگران ست که بود

بسکه آوازه اش اطراف جهان را بگرفت
همچنان بر درش انبوه جهان ست که بود

آستانش که بود مجمع ارباب کمال
همچنان قبلهٔ دانش طلبان ست که بود

کار تعلیم بآن نظم و طراز ست که داشت
پایهٔ فن بهمان اوج و نشان ست که بود

یونین آنکه بما شیوهٔ گفتار آموخت — هم بدانسان هنرآموز بیان ست که بود

هم چنان شام و پگه در حرم مسجد پاک — شور و آوازهٔ تکبیر و اذان ست که بود

هر یکے از بک و ماریسن و آرنالڈ و مورسٹ — هم چنان مدرسه را روح و روان ست که بود

وان دگر دیده وران را که باسکول در اند — همچنان سعی و طلب از ته جان ست که بود

شبلی غمزده آن جرعه کش طرف بساط — هم بآن طرز نوی زمزمه خوان ست که بود

جمله زین پیش که گفتم به تنزل گفتم — ورنه هر شیوه بسی بهتر ازان ست که بود

بزم و این گرمیِ هنگامه نیرزد بشگفت — ساقی بزم همان پیر مغان ست که بود

تا جهان ماند و این گنبدِ مینا ماند
یارب این ساقی و این بزم دل آرا ماند

ترکیب بند

برای مجلس عام ندوة العلما

منعقدهٔ ۷۔ رجب المرجب سنه ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۰۔ اکتوبر سنه ۱۹۰۲ع

بمقام امرتسر

ایکه پرسی چه کسانیم و چه سامان داریم؟ — انچه با هیچ نیرزد بجهان آن داریم

ما نه آنیم که دیهیم سکندر طلبیم
ما نه آنیم که اورنگ سلیمان داریم

ما نه آنیم که بر شیوهٔ ارباب حشم
روی در راہے بدرِ دولت سلطان داریم

ما نه آنیم که با حاجب و دربان باشیم
ما نه آنیم که بام و در و ایوان داریم

ما نه آنیم که با مسند و بالین ارزیم
ما نه آنیم که سرداب و شبستان داریم

ما نیرزیم بدان پایه که چون محتشمان
جامه از قاقم و استبرق و کتّان داریم

ما نه آنیم که یک شیوه بآئین گیریم
ما نه آنیم که یک کار بسامان داریم

خاکسارانِ جهانیم و ز اسبابِ جهان
بوریائیست که در کلبهٔ احزان داریم

جز نیِ خامهٔ و اوراقِ پریشان نبود
بیش و کم آنچه به پیدا و به پنهان داریم

گاه گاہے بسوی کلبهٔ ما باز خرام
تا ببینی که چه برگ و سر و سامان داریم

تو کباب برّهٔ و شهد و شکر می جوئی
ما همان پارهٔ نانے بسر خوان داریم

تو غلامان کمر بسته بفرمان، خواهی
ما غلامِ خود و خود گوش بفرمان داریم

هم بیک حال بود بے سر و سامانیِ ما
کهنه هرگز نشود جامهٔ عریانیِ ما

عجز و افتادگی و طوع و رضا خواهی، هست
گر ز ما شیوهٔ پیشینهٔ ما خواهی هست

افسر و تاج و کمربند و کُلهَ جوئی، نیست
جامهٔ کهنهٔ و پارینه ردا خواهی هست

قصر و بام و حرم و گنبد، اگر خواہی نیست ‏ مسجد و منبر و محراب و دعا خواہی ہست

آن مے کوز فرنگست نداریم بجام ‏ بادۂ خمکدۂ صدق و صفا خواہی ہست

شرح افسانۂ رومن نتوان جست زما ‏ ورد لاویز حدیث خلفا خواہی ہست

ما مداوائے تپ و درد، ندانیم ولے ‏ گر ز رنجوری الحاد شفا خواہی ہست

ما خرافاتِ کہن یاد نداریم ولے ‏ گر زما سلسلۂ حدّثنا خواہی ہست

گفتۂ بیکن و دیکارٹ نداریم بیاد ‏ ور حدیثے ز رسول دوسرا خواہی ہست

بے نوائیم زما فترۂ دنیا مطلب ‏ انچہ در کیسہ نداریم، تو از ما مطلب

ما کہ با آن ہمہ نیرنگی این چرخ حرون ‏ ہیچگہ پائے ز خلوت ننہادیم برون

ما کہ از جای نرفتیم بصد جور و جفا ‏ کہ بما رفت ز دستِ فلکِ سفلۂ دون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ بیکبار زما ‏ رفت تمکین و قرار و خرد و صبر و سکون

تا چہ پیش آمدہ باشد! کہ زہر گوشۂ ملک ‏ برسیدیم سراسیمہ باین حال زبون

درد ز اندازہ گذشت و بلغ السیل زباہ ‏ رفت سر رشتۂ صبر از کف و للدہر فنون

بار این غم کہ زما تابِ شکیبائی برد ‏ خود بہ بینید کہ چندست و مپرسید کہ چون؟

چند در سینہ توان داشت نہان شعلۂ غم ‏ خوش بود صبر ولے خود نتوانیم کنون

شرحِ این آتشِ جانسوز نگفتن تا کے
سوختم سوختم این سوز نهفتن تا کے

جمعِ اسلام که صیتش بدیار افتاده است	حالیا با غم و دردش سر و کار افتاده است
آن که در معرکه، تاج از سرِ قیصر بربود	دست و بازوش بیکبار ز کار افتاده است
آن که چون مهرِ جهانتاب بعالم میتاخت	خاکِ ره گشته و در راهگذار افتاده است
آن که صد قلعهٔ روئین بیکے حمله کشود	حالیا از همه سو خود بحصار افتاده است
دست و سرپنجهٔ آن شیرِ ژیانِ فتحکار	تهمتن در تگ چه آمد و خوار افتاده است
آن که در پیکرِ صد مرده همی جان بدمید	هست بر بسترِ بیماری و زار افتاده است
آن عزیزیکه جهانیش همی داشت عزیز	حالیا خسته و آواره و خوار افتاده است
مرغِ خوش زمزمه را کار بصیّاد افتاد	دامنِ شاهدِ گل در کفِ خار افتاده است
می نه بینی که نژادِ عرب و آلِ لُوی	خوار و سرگشته بهر شهر و دیار افتاده است
دست هر سفله بغارتگریش گشته دراز	همچو بغداد که در دستِ تتار افتاده است
ورقِ دفترِ عباس بتاراج برفت	اخترِ فاطمیان خود ز مدار افتاده است
کاروان رفته و اندازهٔ جاهش پیداست	زان نشانها که بهر راهگذار افتاده است
آسمان از حرکت مانده و اختر ز مدار	مهر گم گشته جهان تیره و تار افتاده است

وین عجب بین که باین فتنهٔ و آشوب بلا
هر کس از ما بهمان خواب و خمار افتادست

سنگ می بارد و در خواب خوش اند اهل صلا
رخنه ها در کمر و پاے حصار افتادست

علما، را همه پیکار و نزاع ست، کزو
آتش فتنه بهر شهر و دیار افتادست

امرا را که بود نیروی ما از درم شان
کار ما بر ربط و رود و دف و تار افتادست

بکه نالیم؟ و به پیش که بفریاد رویم؟
کار ما با فلک عربده کار افتادست

ننگ باشد که به پیش شه و درویش شویم
همت آن ست که خود چاره گر خویش شویم

در چنین حادثهٔ صعب که بر ما افتاد
چاره آن نیست که از عهد کهن داری یاد

چاره آن نیست که بر رسم کهن طرح نهی
مکتب و مدرسه ها در همه اطراف و بلاد

تا چه سودت دهد آن فلسفهٔ عهد قدیم
تا چه سودت دهد آن هیئت پارینه نهاد

از عناصر سه و شصت آمده اینک بشمار
تو همان در گرو آتش و آبستی و باد

تا چه سودت دهد آن شیوهٔ تعلیم قدیم
که بر ویت در رزقے نتوانست کشاد

این نه خواری بود آخر که پس از کسب علوم
از ره وعظ به دریوزه بر آئی ناشاد

عامیان را بفریبے و بصد حیلهٔ و فن
آش و نانے بکف آری که شود توشهٔ زاد

یا که با همچو خودی بحث و جدل سازی ہے
وان نزاع تو شود مایهٔ هر گونه فساد

یا کہ چون خلوتیان پاے بدامن بکشی
تا بدانند کز اقطاب شدی یا اوتاد

دستِ بالاست ہر آئینہ ز زیرین بہتر
این حدیث نبوی ہست و تکرار رفتہ زیاد

نبود وجہ کفافِ تو مگر ہدیہ و نذر
نبود حاصلِ بحثِ تو مگر کبر و عناد

نتوانی کہ خود از گوشہ بر آئی وانگہ
عرض اسلام کنی در ہمہ امصار و بلاد

خود بفرماے، کزین مشغلہ مقصود چہ بود
گر وجودِ تو زیان نیست بگو سود چہ بود

ایکہ بر مائدۂ یورپ مہمان باشی
حیف باشد اگر از جملۂ ایشان باشی

حیف اگر از اثر فلسفۂ مغربیان
منکرِ فلسفۂ سنّت و قرآن باشی

مسمرِ شعبدۂ جلوۂ دہ ہسر بینی
منکرِ معجزۂ موسیٰ عمران باشی

گفتۂ سولن و آئینِ جہانبانیِ او
بر زبان داری و بیگانہ ز نعمان باشی

از ہنیبال صد افسانہ و دستان گوئی
جاہل از معرکہ ہاے شہ مردان باشی

قیصران را ہمہ یک یک شماری ز آغاز
بیخبر از عمر و حیدر و عثمان باشی

از خداوندِ جہان، یا د نیاری گاہی
روز و شب خود بپرستاریِ سلطان باشی

در بپرسی کہ درین کار چہ تدبیر بود
دین و دنیا بہم آمیز کہ اکسیر بود

گرچه این مرحله، دشوار گذار افتاده است
پای را کار درین راه به خار افتاده است

دین و دنیا بهم آمیختن آسان نبود
گوئیا کشتی و گرداب، دوچار افتاده است

نسبتِ فلسفه و شرع بدان می ماند
که خزان درعقبِ باد بهار افتاده است

حلِ این مشکل اگر خواهی از ندوه بجو
او کشاید گرہے را که بکار افتاده است

حکمت و شرع درینجا بهم آمیخته اند
نمک و باده ـ درین میکده یار افتاده است

عقل را نیست سرِ عربده اینجا با نقل
پنبه را آشتی اینجا به شرار افتاده است

شبلی آهنگِ دعا کن که سخن گشت دراز
گرچه دانم که قلم سحر نگار افتاده است

هان بدرگاهِ خدای دو جهان، روی بنه
که نمِ رحمتِ او بر گل و خار افتاده است

می تواند اثرِ قدرتِ او داد، امان
خرمنے را که بهر گوشه شرار افتاده است

صدره افتاد که طوفان زدهٔ از کرمش
رسته از لطمهٔ موج و به کنار افتاده است

صدره افتاد که فیضِ کرمش جان بدمید
مردهٔ را که در آغوشِ مزار افتاده است

ای خداوندِ جهان رحم بفرما بر ما
که چو ما بر درِ فیضِ تو هزار افتاده است

طرحِ انجامِ مرا نیز، چو آغاز انداز
ای خدا، هان نگهِ لطف، به ما باز انداز

تشبیب و غزل

غزل ناتمام

اندازۂ وفا نگرفت از جبین من — خوانا مگر نبود خطِ سرنوشت ما
از روی وہم قبول تو فارغ نشستہ ایم — ای آنکہ خوب ما نشناسی ز زشت ما

دیگر

صحبت مگرت بود با غیار کہ امروز — ابروی تو یکبارہ فرو ریخت شکن را
عرض ہنر از ہر دو۔ جدا گانہ توان خواست — با غمزہ میالا نگہ عربدہ فن را

دیگر

بندۂ تازہ۔ بہر داو رشش بود ہوس — صدرہ آن عربدہ جو داد من باز مرا
اینکہ یک موی نگنجد بہ میان من و تو — جلوہ بنمای و ز من نیز بپرداز مرا
نہ ہمین از مژہ این رخنہ بکارم افتاد — ماجراہاست بآن چشمِ فسون ساز مرا

دیگر

بهر عضوی دمِ شب رخصتِ هنگامه نازی — که من یک قد و بالا چیده ام ذوق تماشا را
به تاراج نگاهش رفت - و حق دستِ ما باشد — ز کفر ار پایه برتر می نهم آئین تقوی را
رمی این مایه مستیها نمی آید مگر شبلی — نگاهِ مستِ ساقی - ریخت چیزی در قدح ما را

دیگر

همین تنها نگاهِ لطف را لذت شناس استی — بپرس از تشنه کامانِ ستم ذوق عتابش را

دیگر

چشمِ تو ز خوابِ ناز برخاست — یا فتنه به ترکتاز برخاست
بیتاب غمِ تو شعله آسا — صد بار نشست و باز برخاست
بنشست نیاز مند با غیر — وز پهلوی من به ناز برخاست
نی صرفه چه می توان نهفتن — چون پرده ز روی راز برخاست
معمورهٔ عشق ماند ویران — تا شبلی پاکباز برخاست

دیگر

عهده برقست اینکه از جنبش نگهداری زمین — انگه گفتی رقصِ بسمل - اضطرابی بیش نیست
حسن را نازم - که هر موی ادای داشتست — ورنه زلفِ عنبرینش پیچ و تابی بیش نیست
خلد و حور و کوثر - ای واعظ اگر خوش کرده — بزمِ ما هم شاهد و نقل و شرابی بیش نیست

داد۔ ازان بہرحرم کز چشم چو سیل اشک ریخت
خنده اش بگرفت و گفت از ناز آبی بیش نیست

دیگر

افسانہ بخوان زو کہ شکیبیم بیاد وش
وقتے۔ اگرای دل شب ما ہم سحرے داشت

جز سجده۔ متاعِ دگر از کس نہ پذیرفت
خاکی کہ ز نقش قدم او اثرے داشت

خود پے بتوان برد ز وارستگی دل
کان نرگس مستانہ بما نیز سرے داشت

ہمت بہ نگاہے کند و حوصلہ بنگر
کان نیز گہے با من و گہ با دگرے داشت

پارینہ حدیثی ہست بہ تسلیم چہ دارد
گویند کہ زین پیش فغان ہم اثرے داشت

خون ریختن دیده ام از دولت دل بود
بیمایہ فضولی بہ متاع دگرے داشت

از یمن خدنگ مژهٔ تست کہ شبلی
تا بود در آغوش جگر نیشترے داشت

دیگر

عشق پر مایہ دگر عرض ہنر میخواہد
لخت دل باز بآرایش مژگان نجاست

در جہان ہیچکس از عربده ایمن نہ نشست
تا بغارتگری آن نرگس فتان نجاست

بغلط ہم بر شبلی نہ نشستی یکبار
گرچہ بیچاره بسوای تو از جان نجاست

دیگر

ذوق را مژده کہ در محکمهٔ جور دگر
نوبت داوری از غمزهٔ پنہانی ہست

بگذر ای ابر ز دعوے کہ ہنوز م بمژہ — نم اشکی ست کہ آبستن طوفانی ہست

وسعت حوصلۂ سعی عمل بین کہ ہنوز — کف خاکم بہواے سر دامانی ہست

خال جا کردہ بران عارض روشن گوئی — آتش افروختہ ہندوی فسون خوانی ہست

داشت دعوی مسیحائی و از من بگذشت — چون بدید آنکہ ہنوزم رمقی جانی ہست

روشنم شد ز نوا سنجی شبلی کامروز — ہند را نیز فمی ہست و صفاہانی ہست

دیگر

از وفا نیست در آئین جنون ہم اثری — چاک با آنکہ ز جیب ست بدامان در ساخت

دل کہ با ہیچ نمی ساخت ز آزادہ روی — با وہان تو کہ ہیچ است چو غنچہ ان در ساخت

حاسد سفلۂ دون با تو نسازد شبلی — ہیچ دیدی کہ جعل ۔ با گل و ریحان در ساخت

دیگر

منکر خانقہ و صومعہ نتوان بودن — اینقدر ہست کہ بتخانہ ولاویز تر است

ایکہ از چاشنی لعل شکر خا گفتی — گفتۂ شبلی ازان نیز شکر ریز تر است

دیگر

غمزہ از گوشۂ چشم تو بر آید بیباک — ہمچو ترکے کہ بناگہ ز کمین بر خیزد

بر سر کوے تو نعمانی آشفتہ و زار — شاد بنشستہ و ترسم کہ حزین بر خیزد

دیگر

بتماشاقدِ رنجه بفرماے که من
دارم از داغ تو در سینه گلستانی چند

حشر- این گرمی هنگامه کجا داشت مگر
پرده برداشته انداز رخِ تابانی چند

ز انجمن رفتی و چون دسته نرگس شبل
همچنان باز بود دیده حیرانی چند

گه فغان کردم و گه ناله و گاهے فریاد
نغمهٔ عشق سرودیم بدستانی چند

زاهدا- این همه غافل چه نشینی که دگر
سوخت برقِ نگهش خرمن ایمانی چند

خوبرویان چه جفاها که نه بر من کردند
در قیامت منُ و دست من و دامانی چند

دیگر

برفشانی چو طُرّهٔ پرچین
هر طرف نافهای چین بچکد

برد ماند ز خاک لاله و گل
اشک خونین که بر زمین بچکد

آستانِ که باشد این که مرا
سجده بیخواست از جبین بچکد

شبلی از چشمِ یار افتادم
همچو اشکے که بر زمین بچکد

دیگر

عالم همه برهم زدهٔ فتنهٔ چشمے است
بیهوده مرا عربده با چرخ حسن بود

تا از جگر و سینه به پهلوی که نشست
دیدم که خدنگِ نگه آغشته بخون بود

دیگر

گیرم که بآن نرگس جادو بدہم دل | با غمزۂ بیباک ندانم چه توان کرد
دل را ز خم زلف کسی ـ باز گرفتن | میخواهم و لیکن نتوانم چه توان کرد
زین پیش مرا نیز دلی بود و شکیبی | شبلی گر امروز نه آنم چه توان کرد

دیگر

مانند لاله از جگر داغدار خویش | هستم خزان خویشتن و هم بهار خویش
تو آمدی به بزم و من از خویش رفته ام | یکدم بباش تا بکشم انتظار خویش
بر پای دوست لعل و گهر کرده ام نثار | از دستیاری مژۂ اشکبار خویش

دیگر

در شرح سوز هجر شریک هم ایم ما | من سر کنم فسانه چو ماند زبان شمع

دیگر

در جلوه گاه حسن دل پاره پاره را | شبلی نگر که تا بچه عنوان فروختم
نیمی ازان به نرگس مستانه باختم | نیمی دگر به غمزۂ پنهان فروختم

دیگر

خود گرفتم که بزلفش نفروشم دل و دین | در بغارت برد آن نرگس فتان چه کنم

چاکے از دستِ جنون بہرۂ من باشد وگر　　ارمغانش نفرستم بگریبان چہ کنم

دیگر

چون نبود بہ ہجر تو نالہ و گریہ کار من　　گر ز دل و دیدہ ام یکی نیست باختیار من

مرگ و حیات در فراق ہر دو بپایۂ ہم اند　　بر اثر خزان رود بے رخ تو بہار من

بہر خرابی دو کون دامن سعی بر زدند　　نرگس فتنہ زای او گردش روزگار من

دیگر

دیدی سحاب را کہ ز چشمم گرو نبرد　　با آنکہ داشت از ہمہ اعضا گریستن

دیگر

نالۂ من گر اثرے داشتے　　یار بما نیز سرے داشتے

زلف تو کے صیدِ خودم میگرفت　　گر ز من آشفتہ ترے داشتے

دست من از کار نرفتے اگر　　جلبے بہ طوق کمرے داشتے

دیگر

ہوش میگفت بآن فتنہ گر ہوش ربای　　یکرہ از جلوہ بیارام کہ آیم بجای

غمزہ در کار شد ای حوصلہ ہان گرم مخیز　　تا ز ہنگامہ بیاراست توای صبر مپای

جای راحت نبود سینۂ پر سوز اے دل　　آمی و در سایۂ مژگان ترم می آسای

تمام شد دیوانِ شبلی